

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

НІМЦІ І НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ (1918–1939)

Як українські вчені-історики постійно цікавилися Німеччиною і досліджували її, так і їхні колеги з Німеччини теж цікавилися українськими справами і досліджували їх, використовуючи весь арсенал тогочасної науки. Це взаємне відображення в історіографії неминучим чином позначалося на політиці Німеччини стосовно України і навпаки, на політиці тих чи інших як українських, так і неукраїнських політичних діячів, які вибудовували свої відносини з країнами Західної Європи, насамперед із Німеччиною.

Усі три напрями української історико-політичної науки, які сформувалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на теренах Наддніпрянської України і Галичини – народницький, консервативний і національно-державницький, розглядали історію німецького народу та відводили їй одне з чільних місць у своїх історичних схемах. Як правило, представники всіх трьох напрямів аналізували історію Німеччини взагалі і німецького народу зокрема в процесі побудованими різноманітних синтез української історії, і вже на їх основі – політологічних конструкцій і схем.

Виокремлюючи образ Німеччини і німців, який склався серед представників провідних напрямів української історико-політичної науки, спробуємо відповісти на такі питання:

а) чи бралася до уваги німецька проблема в українській історико-політичній науці окремо від вирішення питання всієї української національної ідентифікації і якою мірою німецький світ вплинув на формування української ідентичності?

б) чи існувала в українській історико-політичній науці ідея спроможності українців стати державною нацією без західної, особливо німецької допомоги?

Відповідно до власного морфологічного методологічного підходу в структурі: персоналії – світобачення – домінації¹, у поєднанні з методологією і концептуалізацією німецького консервативного вченого Карла Маннгейма стосовно його теорії генерацій², проаналізуємо вибірково погляди двох мислителів кожного із трьох досліджуваних напрямів. Це народники Михайло

¹ Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової і української історії 17–20 століть – К., 2002. – С. 8–10, 385–386.

² Див.: Mannheim Karl. The Problem of Generation // Essays on the Sociology of Knowledge. – London, 1952. – P. 302–304.

Грушевський і Сергій Шелухин, консерватори Михайло Драгоманов і В'ячеслав Липинський і націонал-державники Станіслав Дністрянський та Ольгерд Бочковський. Розглянемо послідовно, як зображали німецький народ і яке місце відводили у своїх історичних схемах йому та його впливу на український народ усі три напрями української історіографії – консервативний, народницький і національно-державницький.

1. Німеччина і німці в історіографії українського консерватизму

Консерватизм як ідеологічна течія, що обґрунтовує особливу цінність традиційного ладу і збереження традиційно освячених установ і форм життєдіяльності, сформувався в Західній Європі, зокрема Голландії (XVI ст.), Англії (XVII ст.) і Франції (XVIII ст.), як результат реставраційної діяльності традиційних класів з відновлення попередньої монархічної форми правління. В Україні консерватизм проявився у наданні засновниками Першого (Богдан Хмельницький) і Другого (Павло Скоропадський) Гетьманатів своїй владі династичного, монархічно-спадкового характеру, а також у низці невдалих спроб, здійснених республіканськими гетьманами (Самойлович, Мазепа, Розумовський), відновити засновану Богданом Хмельницьким династичну форму правління державою. Серед представників української консервативної думки того часу можна назвати Г. Галагана, В. Тарновського, Г. Милорадовича, Ф. Уманця, В. Горленка, Андрія і Миколу Стороженків, П. Дорошенка, які протиставляли російському абсолютизму ідеї європейського ліберального консерватизму в контексті українських національних гетьмансько-шляхетських традицій.

Найвідомішими представниками українського консерватизму серед істориків, які у своїх фахових дослідженнях працювали у вищевикладеному контексті, були Михайло Драгоманов і В'ячеслав Липинський.

Восени 1870 р. Київський університет направив Михайла Драгоманова в його перше наукове відрядження до Німеччини терміном на три роки. Під час відрядження молодий магістр всевітньої історії мав можливість слухати багатьох європейських професорів, працювати в бібліотеках і архівах Берліна, Відня, Гайдельберга, Цюріха, Флоренції. Пробувши вісім місяців у Берліні, де він відвідував лекції Теодора Моммзена, Драгоманов через Відень потрапив до Гайдельберга, де слухав лекції не менш відомого німецького вченого Георга Вайтца. Співпраця з Моммзеном і Вайтцом справила значний вплив на формування світогляду Драгоманова взагалі і його оцінок історичної ролі Німеччини і німців в історії зокрема. У своїх наукових дослідженнях Драгоманов нерідко посилається на їхні твори³. У Німеччині Драгоманов пробув трохи більше року і більше вже упродовж усього відрядження сюди не повертався, оскільки вирішив добути більшу частину відведеного на дослідження і навчання терміну у Франції⁴. Однак саме під впливом контактів з німецькими вченими у Драгоманова визріли плани написання багатьох наукових праць, особливо ранньої доби, присвячених дослідженню проблем античності і середньовіччя.

³ Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 67, 70.

⁴ Борщак І. Драгоманов у Франції. – Мюнхен, 1957. – С. 3–4.

Рішення Драгоманова не повертатися до Німеччини пояснювалося тим, що поряд з високою оцінкою наукових ідей і методологічних позицій своїх учителів Моммзена і Вайтца Драгоманов взагалі не приймав тодішньої німецької політики.

Насамперед в оцінці Драгомановим Німеччини і, зокрема, німецької науки і політики слід зазначити, що історик досить критично ставився до “Філософії історії” німецького вченого Г. Гегеля з її зміною національних гегемоній відповідно до періодів усесвітньої історії, у якій останній відмовляє Україні, на відміну від поляків, у статусі історичного народу з наявністю традиційних класів як державотворчого чинника. “Філософію історії” Гегеля Драгоманов називає штучними і поверховими побудовами системи історії, хочай визнає, що ця філософія історії суттєво вплинула “навіть на монографічні роботи по історії”⁵. Драгоманов був переконаний, що подолання суб’єктивізму в історичній науці настане з відмовою від спекулятивної, за його словами, філософсько-історичної системи Гегеля, де “народи групуються відповідно до абстрактної ідеї як ступені загальнолюдського розвитку, історія власного розвитку кожного народу залишається на задньому плані і народне життя зображується тільки з певного боку, – того, який більше може підходити до встановлених апріорно моментів загальнолюдського життя”⁶.

Натомість Драгоманов пропонує послідовне проведення систематики історичних фактів за соціальними групами, а в них за ступенями розвитку. Це, на його думку, має руйнівним чином подіяти на традиційний поділ усесвітньої історії на давню, середню і нову, оскільки рух розвитку різних станів одного й того ж народу завжди був нерівномірним⁷. Аби протиставити щось відпорне надзвичайно сильній німецькій теорії Гегеля про неісторичні народи, українці, на думку Драгоманова, мають не лише взяти на озброєння систематику історичних фактів за соціальними групами і за ступенями розвитку, що дасть нарешті змогу відмовитись остаточно від розповідного синхроністичного викладу історії, але й завжди розглядати історію власної країни у взаємозв’язку із усесвітньою історією та у порівнянні з історією інших народів⁸.

Окрім Гегеля Драгоманов надзвичайно критично поставився й до політики тогочасної німецької держави. Перебуваючи під час війни 1870–1871 рр. у Берліні, Драгоманов виніс настільки сумні враження від нової німецької імперії, яка, як йому здавалося тоді, загрожувала одночасно і Франції, і слов’янському світові, що навіть перервав своє відрядження у Німеччині і подався на дальше перебування в університетському відрядженні до Франції та Італії. У 1871 р.

⁵ Див.: Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории // Драгоманов М. Вибране. – С. 73; його ж. Чудацькі думки про українську національну справу // Там само. – С. 482.

⁶ Драгоманов М. Программа по истории Древнего Востока // Университетские известия. – 1865. – № 10. – С. 3.

⁷ Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории... – С. 70, 82.

⁸ Там само. Див. також [Драгоманов М.] Погляд Драгоманова на українську історію (його стаття з приводу переписки П. Куліша з Крашевським і Павликом) // Народ. – 1895. – № 17. – С. 264.

Драгоманов писав Миколі Шульженку – діячеві Київської громади – з Парижа: “Взагалі здається, що ми, піддані Російської імперії, вже не повернемося до попереднього ліричного захоплення загрози, особливо Німеччиною. Нас від німців відділяє риза часу – расова ненависть... Європа увійшла в період такої ненависті, яка є зворотньою стороною відомого принципу національного... Ми, східні люди, німці і слов’яни, з-за нашої дурної географії і історії, підготували поле для расової ненависті. Німці вже ллють кров на Заході, повернуться вони і на Схід, будемо лити і ми свою і чужу кров... На кожному кроці тут бачиш, як німці не люблять нас, слов’ян і руських. Нас не милують і французи, але у них головна думка, що ми стовп деспотизму, ображаються на нас з-за Польщі... Однак, коли в нас щось виправиться, розсіється фальшива думка у французів, і не буде ненависті. Це й зрозуміло, бо нам і французам немає чого ділити. Відношення німецьких вчених до французів і до нас свідчить, що у німців тепер ще немає чистої політико-моральної науки. Тому чекайте, друзі мої, нового кровопролиття, та ще й тривалого, бо справжня цивілізація, тобто повага до правди і до людини, перш за все, ще не виставила свого прапора на схід від Рейну”⁹.

На підтвердження свого висновку про відсутність у 1870-х рр. у німців чистої політико-моральної науки, Драгоманов подає тезисно її розвиток від Гердера через Фіхте до Гегеля і наступників останнього в німецькій науці часів його відрядження до цієї країни. За часи, які минули у німецькій історії від Гердера до Фіхте, мали місце насамперед завоювання Наполеоном німецьких земель та встановлення в них беззастережного панування французького багнета. “Тоді, – пише Драгоманов, – в німців прокинулася ненависть до французів, а далі до всього французького... Згодом серед учених німців виробилися такі думки, що національність – це річ найголовніша для людини, і що всесвітня людськість – то щось навіть гидке; що німець мусить тільки й думати об тім, щоб в усьому бути цілком німцем: в усяких стосунках з чужинцями дбати перш за все про німецьку користь і, мало того, жити, як кажуть, тільки німецьким духом...”¹⁰. Якщо автор “Філософії історії людства” Йоганн Гердер висував наукове обґрунтування існування чистої від політики науки, яка має не лише існувати осібно від політики, але й вказувати своєю історіософією останній шлях, за яким та повинна торувати свій політичний практичний напрям, вже Фіхте вніс у німецьку науку поняття національності, яке має передувати і випереджати філософські висновки німецької науки. “Так, – зазначає історик, – сотню років тому німецький письменник Гердер втішав своїх земляків, котрі не мали великої національної держави, тим, що німецька національна вдача й є, власне, в усесвітній людськості, в плеканні науки і мистецтва. В часи ж Наполеона німець Фіхте казав своїм землякам: «Будьте якнайбільше німцями, тоді ви будете справжніми людьми»¹¹. Ще далі в націоналізації і політизації німецької науки пішов послідовник Фіхте – Гегель, система якого про зміну національних гегемоній по періодах всесвітньої історії ставила на перше місце у світі, як апогей цих гегемоній, тогочасну йому пруську війсь-

⁹ Записки історико-філологічного відділу УАН – К., 1926. – Кн. 7–8. – С. 385–398.

¹⁰ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. – С. 472.

¹¹ Там само.

кову монархію та її перспективи. “Німець Гегель – відзначає Драгоманов, – думав, що німецька (германська) гегемонія буде останньою”¹².

Зрозумівши з лекцій Моммзена і Вайтца, що німецька наука часів франко-пруської війни є наскрізь гегельянською, Драгоманов, плануючи спочатку відбутися в Німеччині всі три роки свого наукового відрядження, вже після 10 місяців перебування, як уже зазначалося, змінює своє рішення і проводить наступні два роки у французьких університетах, архівах і бібліотеках, іноді виїжджаючи в короткочасні наукові відрядження до Італії. “Залишимо мову німецьку, мало-пристойну для народів вільних, – робить висновок із своїх вражень і аналізу історик – поки (в Німцях) не впаде уряд феодалний і вояцький, котрому вона служить найдостойнішою окрасою”¹³.

В іншому місці для ілюстрації своєї тези про шкідливість германізації науки та університетської системи освіти вчений наводить приклад централістично-германізаторської політики імператорів Марії Терезії і Йосифа II, що мала місце за часів їх правління в Австрійській монархії й підлеглих їй землях. Він вважає, що ця політика своїми германізаційними заходами була спрямована насамперед проти різних слов'янських і інших національностей держави. Ця система, яка повністю германізувала всі гімназії імперії, празький та львівський університети та інші освітні й наукові заклади, була, за Драгомановим, добра тим, “що витіснено латину, та не добра тим, що ніяка інша мова, окрім німецької, не була завважена, та що дітей, що не знали німецької мови, навіть не велено було брати в гімназії; указ Йосифа II 1784 р. про заміну латини німецькою мовою в офіціальних закладах Венгрії, без усякого права для інших крайових мов і т. д.”¹⁴.

Ставши за час свого відрядження і подальшого перебування за кордоном франкофілом і германофобом, Драгоманов вважав, що всесвітньою мовою, на противагу Гердеру який писав, що саме німецька наука покликана виробити всесвітню наукову історіософіську мову, має стати аж ніяк не німецька і навіть не англійська чи іспанська, а лише французька мова як мова свободи і рівності¹⁵.

Якщо Михайло Драгоманов дуже високо оцінював німецьку науку, особливо до-гегелівську і ставив її у приклад для українців, а натомість нівелював і навіть засуджував німецьку політику, зокрема й університетську, інший вчений консервативного напрямку – В'ячеслав Липинський – знаходить у німецькій історії і особливо в політиці чимало зразків, які, на його думку, українцям слід обов'язково наслідувати.

Бачення Липинським німців головним чином обертається довкола двох основних позицій. Це, по-перше, спільні моменти в українсько-німецькій історії, які дають чималий позитивний ґрунт для подальших дружніх відносин; по-друге, продемонстровані німцями протягом своєї історії зразки розбудови власної монархічної національної держави, які можуть у цьому плані служити взірцем для України. Розглянемо ці вузлові позиції Липинського детальніше.

¹² Там само. – С. 482.

¹³ Там само. – С. 528.

¹⁴ Там само. – С. 532.

¹⁵ Там само. – С. 528.

Близькість у німецько-українських шляхах спільного порозуміння в історії виникла, на думку Липинського – прихильника гетьманського варіанта вирішення долі української монархії, у часи Богдана Хмельницького та закладення ним держави Військо Запорозьке– Першого Гетьманату Липинський зазначає, що повстання Богдана Хмельницького вибухнуло в період великого протистояння ліги католицьких держав, з одного боку, і протестантських держав, з другого. Оскільки Хмельницький воював з католицькою Польщею, яка була ворожа козакам як оборонцям православної віри, протестантські держави, зокрема німецькі князівства, ставали природними союзниками козацького гетьмана. “Не забуваймо, – зазначає вчений, – що українське повстання спалахнуло під час великого воєнного напруження в Європі, в часи завзятої і довгої боротьби двох великих груп європейських держав. Обидві ці групи, як держави протестантські, так і ліга держав католицьких, намагались подіти на Україні використати для себе... Тут ще додаймо, що на тайній нараді в кінці 1632 р. в Йоганнесбурзі представники протестантських кругів Річи Посполитої з князем Радзивілом на чолі обміркували з послом бранденбурзьким Бергманом плани антикатолицької конфедерації, до якої мали належати Англія, Данія, Нідерланди, Бранденбургія і Швеція і до якої малося притягнути “Русь” в Річпосполитій і українських козаків”¹⁶. Липинський особливо зазначає, що бранденбурзький посол вже в 1632 р., за 16 років до повстання Хмельницького, виразно відрізняв козаків, з одного боку, і руську православну шляхту в Речі Посполитій, так звану “Русь”, з другого. Бранденбурзький посланник надавав перевагу у плануванні подальших спільних з Україною антикатолицьких акцій саме Русі, вважаючи, що козаки “більше здатні до руйнування, як до допомоги і їх можна вжити тільки тоді, коли все загублено й коли приходиться сказати: ні мені, ні тобі”¹⁷.

Через 24 роки після згаданих Липинським подій постала, як відомо, третя після турецько-кримської 1647 р. і московської 1654 р. міждержавна коаліція Богдана Хмельницького. Ця коаліція 1656–1657 рр., створена Хмельницьким в останні роки життя, мала на меті, за Липинським, забезпечити для України цілий ряд здобутків “унезалежнити себе від агресивної політики Москви; відібрати від Річпосполитої ті північно-західні українські землі, що в склад держави козацької України, визнаної і Переяславським трактатом, ще не ввійшли; зробити нешкідливим для України татарський Крим і, врешті, здобути міжнародне признание для своїх династичних намірів, які полягали в тому, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом княжим і забезпечити наслідственність Верховної влади в новій Українській державі”¹⁸.

Відзначаючи, що в цю новопосталу коаліцію держав, звернену проти Москви, з одного боку, і проти Польщі та Криму, з другого, входила, разом з іншими, і Пруссія, Липинський підкреслює, що остання мала в цій коаліції свої

¹⁶ Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в 17-м столітті // Липинський В. Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. 165.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 40.

власні далекосяжні плани, які в цілому збігалися з гетьманськими. Вже 1648 р. для Пруссії, завдяки козацькому повстанню, з'явилася можливість звільнити один зі своїх країв від складання васальної присяги польському королеві “Фрідріх-Вільгельм, – пише історик, – прозваний пізніше Великим – Князь Пруський і Курфюрст Бранденбурзький, основатель сили та могутності Пруської Держави, завдяки козацькому повстанню під проводом Богдана Хмельницького, зміг визволитися з-під впливу і влади Річі Посполитої.. З дальшою емансипацією України і ослабленням Польщі – яке ця емансипація за собою вела – був очевидно зв’язаний дальший ріст і дальше унезалежнення Пруської держави”¹⁹.

Коаліція 1656 р., яку Липинський називає балтійсько-чорноморською, що мала паралізувати великодержавні устремління Москви і Польщі, була зв’язана цілою низкою умов і трактатів. Липинський особливо підкреслює значення трактату від 26 червня 1656 р., який був підписаний у місті Мальборку між королем шведським Карлом-Густавом і курфюрстом Бранденбурзьким Фрідріхом-Вільгельмом²⁰. За цим трактатом курфюрст при планованому поділі Речі Посполитої мав одержати цілу Великопольщу (воєводства Познанське, Калішське, Ленчицьке і т. д.). Про факт безпосередніх переговорів між гетьманом і курфюрстом свідчать, на думку Липинського, і подальші переговори, які проводили з представниками курфюрста Фрідріха-Вільгельма вже наступники Хмельницького, зокрема гетьман Петро Дорошенко²¹.

Окрім історичної близькості, яка була наочно продемонстрована у стосунках обох народів у часи Хмельницького, Липинський неодноразово підкреслює й іншу близькість – соціальну спорідненість німецьких і українських консервативних елементів – аграріїв, як основної сили, яка здатна протистояти буржуазії. Він називає саме німецьких консерваторів “природними союзниками українських аграріїв”²², наводить приклади гострої боротьби двох непримиренних соціальних світів у Німеччині, а також в Англії, Франції і в Україні в останні місяці правління гетьмана Павла Скоропадського. Липинський закликає ніколи не забувати “про недавню гостру боротьбу між аграріями і буржуазними капіталістами в Німеччині, про таку ж боротьбу в Англії і Франції, про сучасні гострі протистояння між аграрними і буржуазними колами в усіх новоповсталих державах, це врешті не знати про такі свіжі і наші власні події, як боротьба “Всеукраїнського Союзу Хліборобів” з “Протофісом” в останніх часах Гетьманства Павла Скоропадського”²³. Саме в Німеччині, зазначає вчений, земельна аристократія була до 1918 р. основною правлячою силою і стояла над буржуазією, яку ця ситуація аж ніяк не влаштувала, що врешті-решт і призвело до буржуазної революції 1918 р. “Земельна аристократія з упадком Німецької Імперії ніде вже тепер не править”, – із сумом констатує Липинський²⁴. Ця революція виразно позначилась і на подіях

¹⁹ Там само. – С. 41.

²⁰ Там само. – С. 43.

²¹ Там само. – С. 41–42.

²² *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 11.

²³ Там само. – С. 57.

²⁴ Там само. – С. 54.

в Україні, позбавивши гетьмана Скоропадського та українських монархістів головного стратегічного союзника в розбудові власної династичної держави.

Окрім історичної і соціальної консервативної близькості, основною тезою у трактуванні Липинським німецької політики та німців було, як уже зазначалося, змалювання позитивного для українських монархістів прикладу Німеччини в розбудові власної монархічної держави. Цей приклад у його баченні ґрунтувався на трьох основних постулатах: а) взірць державотворення, продемонстрований основними німецькими класами; б) республіка і монархія та їхнє співвідношення в німецькій історії; в) позитивність німецького досвіду в обов'язковому проходженні фази Маєстату – монархії та влади імператора – для всього процесу створення сильної, законної і моральної держави в цілому.

Розглянемо ці приклади більш детально.

“Німець південний тяжче розуміє німця північного, як “Малорос” Москаля або “Русин” Поляка – а проте творять вони одну націю”²⁵, – зазначає Липинський і задається питанням, чому це має місце в Німеччині? Німці зуміли забезпечити націо- і державотворення попри наявність мовного нерозуміння іншими чинниками – соціальними. Головною роллю, на його думку, тут відіграла відпорна сила старої пруської аристократії порівняно з ліберальною буржуазією. Липинський погоджується з французьким мислителем Жоржем Сорелем, наводячи його думку про перемогу Антанти як про удар ліберальної буржуазії по феодальній аристократії старої Пруссії і тріумф демагогічної плутократії²⁶. Називаючи пруських юнкерів часів розвитку Германської імперії справжньою аристократією, історик наводить приклад Латвії і Естонії – маленьких прибалтійських держав, які зуміли вчинити опір більшовикам і врятувати від них свою державність²⁷. Це стало можливим у прибалтійських державах лише тому, що демократія не ініціювала “всенародних” повстань проти своїх “баронів-чужинців” і не повела політику усунення з політичної арени та знищення місцевого консервативного державного елемента – курляндського та ліфляндського баронства.

Позитивним для українського консервативного державотворення Липинський називає і досвід та приклад німецького пролетаріату. Пролетаріат, на думку Липинського, найкраще зможе виконати свою роль і отримати гідне для себе місце саме в монархіях, де він виступатиме в союзі з іншими класами. “І дотеперешній досвід підтверджує, – пише Липинський, – що пролетаріат найкраще і найповніше організовується в монархіях. Найсильніші пролетарські організації повстали у монархії німецькій, а особливо в монархії англійській... де весь устрій життя, на традиції монархічній опертий, наскрізь монархічний, класовий, аристократичний”²⁸. Тому, вважає історик та політолог, “з погляду інтересів українського пролетаріату краще во ім'я національної волі пристати до спільної державної роботи з іншими українськими класами (як це робив досі, приміром, пролетаріат англійсь-

²⁵ Там само. – С. 18.

²⁶ Там само. – С. 34.

²⁷ Там само. – С. 131, 432.

²⁸ Там само. – С. 59.

кий, німецький і т. і.), а тоді вже в своїй незалежній державі зробити соціальну революцію²⁹.

Говорячи про німецьку республіку Липинський насамперед зазначає: історія всіх республік світу, які постають у результаті революцій проти старого монархічного аристократичного ладу, показує, що втримуються якийсь час на історичній арені лише ті з них, котрі так чи інакше, при допомозі “в інших соціальних формах” відродженої старої аристократії захоплюють у свої руки старий адміністративний апарат і більшу частину армії. “Весь старий апарат залишився в Німеччині, – особливо наголошує Липинський, – і від нього в великій мірі доля Німецької республіки залежить”³⁰. Якщо республіка хоче втриматись, цей старий державний апарат має бути обов’язково централізованим, мати у наявності владу єдиного центрального парламенту як запоруку єдності республіки, оскільки всяка демократична республіка, що постала з монархії, при децентралізації розпадається. Проблема централізації стає тому головною для життя республіки. “Тому – підкреслює Липинський, – мусила знищити всі місцеві самоврядування Франція, тому все більше централізується Німеччина, Чехія, Польща і т. д.”.

Позитивність німецького прикладу в обов’язковому проходженні фази Маєстату – монархії та влади імператора – для всього процесу гетьманського державотворення Липинський виводить від боротьби, що мала місце в середньовіччі між римськими папами та германськими імператорами. Ця боротьба, на його переконання, виконала надзвичайно важливу для майбутнього всього людства тріаду справ. Вона не лише очистила в моральному плані католицьку церкву та її найвищих ієрархів, не лише зміцнила світську владу імператорів як природжених воїнів і вождів лицарства, але й породила наукову і творчу інтелігенцію, яка своєю творчою працею і власною політичною культурою стала цензором і військового універсалізму імператорів і лицарів, і релігійного фанатизму “воїнствуючих єпископів” та інших духівників. “Довга боротьба між папами та імператорами, – констатує Липинський, – хоч мала свої Каносси, все ж таки закінчилась перемогою імператорів в світі реальному і великим моральним відродженням католицької Церкви та перемогою тодішньої інтелігенції в світі духовному. Імператори – вожді відроджених вояків і продуцентів – стали знов правити націями, а духовна інтелігенція, переконавшись, що її влада “не от мира сего”, стала знов творити ті найвищі людські духовні і моральні цінності, які одні, поруч машин, одріжняють людину од звіря і здержують імператорів, вояків і продуцентів, щоб вони зі своєю матеріальною силою, забувши мораль, не повернули людство назад до стану, в якому жили колись в печерах наші предки. Чесні і моральні, очищені од бажання захопити світську матеріальну владу, духовники і моральні цензори імператорів, вояків і продуцентів принесли своїм націям добро, тоді, коли воїнствуючі єпископи, які при допомозі ними збунтованої ними сфанатизованої і ними обдуреної середньовічної черні хотіли зайняти місце правителів нації, нічого, крім зла і крім руїни по своїх безплідних змаганнях захопити світську владу, не лишили”³¹. Тому Липинський також віддає перевагу західній,

²⁹ Там само. – С. 56.

³⁰ Там само. – С. 38.

римській церкві над східною, візантійською, оскільки перша після різних Каносс зуміла “відділити зерна від плевел” та відокремити, наскільки спромоглася, військовілицарські справи війни та миру від справ духовних та релігійних, а остання не спромоглася цього зробити³². Він відзначає в цьому плані, зокрема, що серед інших націй, особливо німецької, в нові часи священники ніколи не могли займати місце офіцерів генерального штабу і “до наших планів військових вмшати своє зовсім не військоверелігійне діло”³³. Війна римських пап з германськими імператорами настільки сприятливо вплинула на весь подальший розвиток культури Західної Європи, що практично, за Липинським, відшліфувала соціальну ієрархію Німеччини та інших західноєвропейських країн та спричинила в результаті Відродження всього цивілізованого світу, в якому кожен намагався, наскільки міг, займатися своїм ділом. “І те, – завершує вчений свої міркування з цього приводу, – що у відродженій по війнах пап з імператорами Західній Європі найбільше освічені і найбільше моральні тодішні інтелігенти покинули світські оборонні замки, якими вони не уміли і не могли правити, та вернулись до убогих монастирів, де вони сотворили найбільші духовні цінності, що лягли в основу буйного розвитку дальшої культури Європи – це повчаюча наука не словесних теорій, а наука найглибшої мудрості мудрості фактів життя...”³⁴.

Наголошуючи на величезному позитиві німецького досвіду державотворення для розбудовимайбутньої монархічної України, Липинський водночас застерігає від двох значних хиб у німецькомудержавному будівництві, які українцям ніколи не слід повторювати або допускати у себе. Це, насамперед, необмеженість влади лицарсько-земельного класу, яка спостерігалася у розвинутому і пізньому середньовіччі, та виборність глави держави, так звана феодална демократія. Ця обставина врешті-решт призвела до розкладу самого лицарсько-хліборобського класу, до селянських воєн, реформації та охлократії³⁵.

Другою обставиною неможливості для України сліпо слідувати за німецьким досвідом Липинський називає саму українську історію, яку створювали різні етнічні племена. “Але раса, – пише він, – у нас не лежить в основі нації... В нашій історії – в протилежність до історії німецької – не було ніколи завоювання України якимсь українським племенем і сотворення ним держави та нації”³⁶. Тому для такого “інтернаціонального ґрунту”, як в Україні, де себе взаємно поборюють різні етноси, кожен зі своєю історичною правдою, життєво необхідно пройти в новітні часи етап Маєстату – монархічного ладу, з монархом, який міг би інтегрувати в собі всі ці течії та ідеї і якого всі народні маси мали би однаковий обов’язок шанувати та обороняти. “Ані Німці, ані Французи, ані Москалі, ані Поляки, – підкреслює Липинський, – ані жодна інша нація не усвідомлювались, не ставали націями в дорозі демократичного плебісциту, демократичної

³¹ Там само. – С. 148–149.

³² *Липинський В.* Релігія та церква в історії України – Філадельфія, 1925. – С. 40–42.

³³ Там само. – С. 19.

³⁴ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 150.

³⁵ Там само. – С. 298.

³⁶ *Липинський В.* Релігія та церква в історії України – С. 58.

політичної і літературної агітації і демократичних установчих зборів. В розвитку всіх великих історичних європейських націй (а наша нація, що має тисячолітню історію і сорок мільйонів, до “маленьких” ніяк не може бути причислена) помічається одна спільна риса. Всі вони перейшли через фазу персоніфікації вродженого їм містичного ірраціонального почуття нації в образі так само містичного, так само ірраціонального по своєму походженні монархічного державного ладу”³⁷.

2. Німці в народницькій історіографії

Як відомо, в українській історіографії в другій половині XIX – на початку XX ст. домінував народницький напрям, який з часом пройшов певну еволюцію, звільнився від надмірного ідеологізму і романтизму і дедалі більше схилився до реалізму та об’єктивно-емпіричних методів дослідження. У пореволюційний період народництво значно ослабло, але не зникло зовсім.

Одним з найвідоміших представників народництва, який досліджував німецькі впливи на український соціум та його культуру був Михайло Грушевський. Досліджуючи взаємовідносини українського народу з сусідніми народами, Грушевський доводить наявність певної духовної єдності, що завжди, на його думку, існувала між українським етнічним елементом і західноєвропейським життям. Він вважав, що за складом характеру, своїми історичними зв’язками український народ належить до європейського кола, хоча визнає, що надзвичайно сильні впливи мали на історію і культуру українського народу ті народи, які проживали на схід від України, зокрема російський.

Вчений дає психологічну характеристику українському народові. Він виділяє серед притаманних йому рис почуття власної гідності та поваги до гідності чужої, любов до певних зовнішніх форм, що традиційно встановлювалися, так званих “законних речей” (етикет, добрі манери, любов до чистоти, порядку, краси життя і т. д.)³⁸. Ці риси, на думку Грушевського наближають українця до західноєвропейської культури – де в чому до німців, з їхньою солідністю, діловитістю, любов’ю до комфорту порядку, чистоти, де в чому до романських народів – тяжінням до форми, елегантності, бажанням внести у все красу, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя³⁹.

Для того, щоб його твердження не виглядали надуманим припущенням, вчений, як завжди, аргументує свої висновки, наводячи досить суттєвий емпіричний матеріал, конкретні факти з історії українського народу та його культури. Він згадує перш за все про традиційні зв’язки України з німецькою та кельтською культурами Подунав’я ще в доісторичні часи, масовий приплив скандинавського елементу в період формування Київської держави та в часи її розквіту – в епоху Ярослава, надзвичайно широкі династичні зв’язки з німецькими князівствами та іншими державами, що перебували у сфері німецької культури У XII–XIII ст.,

³⁷ *Литинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 85–86.

³⁸ *Грушевський М.* На порозі нової України. Гадки і мрії. – К., 1918. – С. 20.

³⁹ Там само.

підкреслює вчений, “зносини з німецькими землями набули ще більшого значення”⁴⁰.

Особливо помітно, на думку Грушевського західні впливи спостерігались у Галицько-Волинській державі, яка, на відміну від Наддніпрянської України, “повністю ввійшла в коло західноєвропейського життя”. Торкаючись питання про великі західноєвропейські, зокрема німецькі, колонії на західноукраїнських землях, Грушевський зазначає, що центр Галичини Львів з кінця XIV ст. стає типово німецьким містом і залишається таким протягом XV і навіть частини XVI ст., будучи водночас культурним центром України⁴¹. Аналізуючи подальші культурні зв'язки України із Заходом, вчений зауважує, що вона підтримувала безпосередні стосунки із Західною Європою, у першу чергу з Німеччиною, а також Італією, пройшла епоху Ренесансу, італійсько-німецького Відродження, німецької Реформації, жила одним життям із Заходом, позичала в нього зразки для своєї культури. Це знаходило свій вияв в архітектурі, мистецтві, культурі Галичини. Водночас Грушевський зазначає, що західні впливи в Україні “не запозичувались рабським чином”, а творчо перероблялися “відповідно з особливостями українського народного духу”⁴².

Особливе значення в поширенні німецьких впливів на українське духовне життя вчений відводить німецькій науці та ідеології, яка тоді однозначно пов'язувалася з релігійними течіями. У цьому плані він відзначає діяльність ряду визначних протестантів, “що приходили до Східної України з Пруссії і займали впливові позиції в культурному і церковному житті України. В цьому зацікавленні православною Україною не без впливу була, очевидно, діяльність Королевецького (Кенігсберзького) університету, заснованого в середині XVI ст. герцогом Альбрехтом з спеціальним призначенням – ширити євангеліцтво в землях Великого Князівства Литовського”⁴³. Кенігсберзький університет Альбертіна, де з кінця XVI і до кінця XVIII ст. навчалося 250 українських студентів вже з перших років заснування традиційно приділяв увагу вивченню східного православ'я. Грушевський, зокрема, зазначає, що засновник університету (1544) король Альбрехт Пруський усіляко сприяв поширенню німецького протестантизму на сході і зв'язкам із “греками”, на що був спрямований університет Альбертіна⁴⁴.

Духовні та наукові зв'язки між Кенігсбергом (й узагалі Східною Пруссією) і Україною, як відзначає вчений, особливо посилились у другій половині XVII ст. Тоді освічені пруссаки, виходячи з науково-релігійних інтересів, не лише переїздили в Україну і вливалися до лав українських культурних діячів, а й приставали до українського культурно-національного руху. Особливо відзначає Грушевський серед пруських емігрантів двох діячів, які “здобули тривку пам'ять: Інокентій Гізель, довголітній печерський ігумен, і Адам Церникав, визначний богослов другої половини XVII ст.”⁴⁵.

⁴⁰ Там само. – С. 13.

⁴¹ Там само. – С. 14.

⁴² Там само.

⁴³ *Грушевський М.* Історія української літератури – К., 1995. – Т. VI. – С. 37.

⁴⁴ *Його ж.* З історії релігійної думки на Україні – К., 1992. – С. 105.

⁴⁵ *Його ж.* Історія української літератури – Т. VI. – С. 37–38.

Виходець із Пруссії, архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель здобув першу освіту на батьківщині, але вже з 30-х років його діяльність пов'язана з Києвом. Грушевський дотримується пруської версії походження Гізеля⁴⁶. Можливо, тому він критикує найвідомішу працю архімандрита “Синопис” – теологічний полемічний твір, що побачив світ у 1674 р., в якому автор вперше зробив спробу систематизувати історію Східної Європи, і насамперед України. Грушевський дає таку історіографічну оцінку цього твору: “«Синопис» з наукового погляду надзвичайно убогий, напускав баламуцтва мішаниною подій українських і московських, зате обминав все відродження, всю вікову боротьбу українського народу з польською навалою, всю історію козаччини (до козаччини могилянський гурт взагалі ставився неприязно), – отже позбавляв покоління українського громадянства якого-небудь політичного чи національного проводу”⁴⁷.

Дає свою оцінку Грушевський, правда, не настільки нищівну, й іншому німцю, який прибув на службу до України і перейшов у православну віру, – вищезазначеному пруссаку із Кенігсберга, сучасникові Гізеля – Адаму Цернікав, або Зернікав. Грушевський відзначає, що Зернікав навчався в німецьких університетах Кенігсберга і Хелмштедта на факультетах філософії і теології. Саме в останньому університеті Зернікав ознайомився з викладом греко-православної доктрини Митрофана Христулоса, під впливом її згодом написав свій найвідоміший латиномовний твір “Походження святого духа від Отця”. Цей твір побачив світ у Кенігсберзькій друкарні в 1774 р., через 83 роки після смерті самого автора (1691), коли, як зазначає Грушевський, митрополит Київський Миславський передав Пруссії необхідні кошти на його видання⁴⁸.

Не меншу увагу приділяє Грушевський впливам німецької науки та культури на одного з найвідоміших українських філософів XVIII ст. – Григорія Савича Сковороду М. С. Грушевський, говорячи про вплив Сковородина освічені верстви українського суспільства в другій половині XVIII ст., звертає увагу на той факт, що серед цього суспільства, так само як і серед російського, виявляються доволі помітні намагання побудови нової ідеології чи релігії, в ширшому розумінні слова, та моралі, незалежних від офіційного церковного канону, що відповідали б новим умовам життя⁴⁹. З цих причин серед українського громадянства, як і серед російського, починають поширюватися масонство і споріднені з ним містичні німецькі доктрини. Грушевський особливо підкреслює, що громадянство шукало в цих німецьких доктринах нецерковної неофіційної моралі та ідеології, вільних від старого, віджилого аскетизму та обрядовості⁵⁰. Проповіді Сковороди мали багато спільного з німецькими масонськими доктринами не лише завдяки використанню алегоричних порівнянь; у його творах подибуємо думки і фразеологію, властиві масонам. Масони, як і Сковорода, зазначає

⁴⁶ Його ж. З історії релігійної думки на Україні. – С. 105.

⁴⁷ Там само. – С. 102.

⁴⁸ Там само. – С. 106.

⁴⁹ Там само. – С. 129.

⁵⁰ Там само.

Грушевський розвивали ідеї німецьких філософів і мистиків Вайгеля, Бйоме і Сілезія про боротьбу людини матерії і духу, про обов'язок людини поборювати в собі потяги матеріальні й підійматися до світу духовного через самопізнання і внутрішнє оновлення, що мають заступати місце пустої шкільної науки⁵¹. Цим пояснюється популярність Сковороди серед українських і російських масонів кінця XVIII – першої чверті XIX ст., що виразно помітно, між іншим, у творчості родоначальника нової української літератури Івана Котляревського який, як відомо, належав до масонської ложі в Полтаві і був членом управи Полтавської філії Біблійного товариства, що репрезентувало ідеї німецького евангелізму з певним містичним забарвленням.

Грушевський взагалі вважає, що всю українську культуру XVII–XVIII ст. до кінця Гетьманщини слід пов'язати із західними впливами, головним чином німецькими, частково італійськими і французькими, що сприймалися і безпосередньо, і через посередництво Польщі. Сприяли цьому процесові зв'язки економічні (жвава торгівля України з великими німецькими містами Бреслау і Данцігом, ярмарки, де зустрічались німецькі та українські купці) і культурні (велика роль німецьких університетів у справі утворення української інтелігенції). “Тільки з кінця XVIII ст., – зазначає вчений, – ці зв'язки слабшають і приходять до занепаду під тиском примусової русифікації українського життя, і українське життя і культура вступають у період російський, великоруський”⁵². У 1918 р. Грушевський (на той час вже голова Центральної Ради) писав, що Україна може з новою силою і енергією поновити свої зв'язки із західним світом, користуватися його запасами знань, культури, суспільного інстинкту й дисципліни. Водночас він застерігав, що “нам не треба підганяти наше життя під який-небудь західно-європейський зразок, хоч би й німецький”⁵³, оскільки вважав, що звільнення від примусової російської залежності не повинно замінитися іншою залежністю, навіть і добровільною. Ось чому Грушевський рекомендує українцям, окрім Німеччини, вчитися також у США. Ці дві країни, на його думку, будуть двома добрими школами для українського народу: одна більш теоретична, друга – більш практична⁵⁴.

Інший український історик народницького напрямку, який також відзначав у своїх працях німецькі впливи на українське суспільне життя – професор Сергій Шелухин, трактував останні в контексті обґрунтування ним власної концепції походження Русі-України. Будучи, як і Грушевський, учнем Володимира Антоновича, С. Шелухин досліджував історичні й політичні проблеми розвитку України з народницьких позицій.

Бачення С. Шелухиним суті й напрямків поширення західноєвропейських впливів в Україні базується на його концепції кельтського походження Русі, в обґрунтуванні якої він відштовхується від думки М. Грушевського висловленої останнім у праці “На порозі нової України. Гадки і мрії”. Грушевський, зокрема,

⁵¹ Там само. – С. 130.

⁵² *Грушевський М.* На порозі нової України.. – С. 15.

⁵³ Там само. – С. 22.

⁵⁴ Там само. – С. 23.

писав у цьому дослідженні, що українська культура перебуває в тісному зв'язку з “кельтською культурою Подунав'я”, культурою держави Мітрідатів та узбережжя Понту. “Ще наприкінці XVI ст., – зазначає вчений, – папському нунцієві Комуловичові оповідали про велику і сильну людність “руську” *Ruthenorum* в околицях Нижнього Дунаю”⁵⁵. Виходячи з тези Грушевського щодо впливу кельтської культури на українську націю, Шелухин стверджує, що цей вплив йшов безпосередньо від кельтів, а не через германців, як вважає Грушевський. Кельти з Рутенії – півдня колишньої Франції, на думку Шелухина, в часи Аттилової навали “мусили великою масою вимандрувати з рідної землі в Римську провінцію Норік” (район теперішнього Зальцбурга в Австрії). “Осівшись там, – пише вчений, – в Придунайщині, в Панонії, в Приадриатиці, вони на нових місцях зустрілися з слов'янами: хорватами, сербами, словенцями, словаками. Підсиливши себе через шлюби з слов'янськими племенами адриатичної слов'янської раси, до якої належали й анти, ці кельти-русини примушені були протягом тривалого часу мандрувати вниз по Дунаю, поки в кінці 7-го або на початку 8-го віку дійшли до Азовського моря, перейшли Дін і отаборилися на острові Тамані”⁵⁶. Посилаючись на свідчення арабських письменників, Шелухин доводить, що на Тамані кельти ще більше ослов'янилися, оскільки робили постійні “морські наїзди” і захоплювали жінок антського племені, доки, нарешті, використавши свої мирні стосунки з сусідніми хозарами, повністю переселилися на територію сучасної України і навіть оселилися в Києві. Таким чином Шелухин обґрунтовує право українського народу на самостійність і, всупереч теорії триєдиної Русі, доводить, що українці сформувалися шляхом асиміляції антив і кельтів, які мігрували з Рутенії через адриатичні, придунайські області на територію, заселену тепер українським народом.

Аналізуючи історичні факти, різні документальні джерела, а також праці істориків, антропологів, етнографів, географів, мовознавців, вчений намагається довести, що український народ – це народ слов'янський, до якого вплилася певна кількість грецьких і кельтських поселенців. Він вважає, що норманська теорія не має твердої наукової бази, оскільки в ній “змазане життя слов'янських племен до приходу варягів, на руку російській імперській історіографії, бо в ті часи на її (Росії. – *В. П.*) просторах блукали дикі угро-фінські племена лише з домішкою слов'ян”⁵⁷. Натомість кельти, заснувавши на Таманському півострові державу Тмутаракань, вже звідти рушили до Києва цілим народом, а не окремою хвилею, як стверджують прихильники норманської теорії, і принесли до племені полян, що жили під впливом візантійської культури – українського народу, ще й своєю, римську культуру. Сполучення цих двох культур на думку Шелухина, й лягло в основу Київської держави.

⁵⁵ Там само. – С. 13, 17, 18.

⁵⁶ Шелухин С. Додаткові лекції до курсу “Історія українського народу”. – Прага, 1932. – С. 29.

⁵⁷ Його ж. Рецензія на працю “Звідкіля походить Русь” // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 45.

Другий аспект досліджень ученого, в якому він також, на противагу Грушевському, доводить домінуючу роль кельтів у постанні українського народу, – це аспект антропологічний. “Історія кожного народу, – зазначає вчений, – лише тоді є цікавою, коли вона є самостійною”⁵⁸. Виходячи з цього, він приділяє особливу увагу вивченню психології українців, росіян і поляків. Спираючись на дослідження своїх попередників – В. Антоновича та М. Владимирського-Буданова, Шелухин аналізує відмінності між цими народами у сфері правової та політичної культури, доводить, що “Руська Правда” має багато спільного з правом слов’ян адриатичної, або дінарійської, раси, “до якої належать українці, словенці, серби, хорвати, чехи, словаки”, вважає, що навіть “інервація – функціонування нервової системи у російській, українській, польській народності є цілком різні”⁵⁹.

Звертаючись до питання про походження цих народностей, Шелухин відносить поляків, так само, як і росіян, до віслянської (вістувської) слов’янської групи народностей, натомість українців – до адриатичної (дінарійської) слов’янської групи⁶⁰. При цьому він посилається на аналогічні твердження сучасних йому французьких антропологів Денікера, Алі, географа Реклю, звертається до літописних свідчень. “В літопису Нестора розповідається, – пише Шелухин, – як брати Вятко і Радим “од ляхов” пішли зі своїми родами по р. Оці і утворили Радимичів і Вятичів. Окрім цієї польської рідні, північні слов’яни перемішалися з фінами, уральськими монголами... Український народ не має в собі вказаних домішок чужої крові, і вже це творить з росіян і українців різні народності, які наука через те й відносить до різних груп”⁶¹. Цю думку Шелухин розвиває в полеміці з відомим українським істориком і географом Степаном Рудницьким, який відносить росіян не до віслянської антропологічної раси, куди поміщає поляків, а до орієнтальної⁶².

Відносячи український народ до адриатичної слов’янської раси, Шелухин пов’язує його найдавнішу історію з історією інших слов’ян цієї раси – словенців, хорватів, сербів, словаків, чехів, на території яких “постійно з найдавніших часів переходили жили і мішалися народи кельтські. Слов’яни адриатичної раси займали безперервною масою землі Адриатичного моря по Дунаю на північний схід, кінчаючи Подніпрянщиною обох боків і ширившись до Вісли”⁶³.

Водночас учений визнає, що “московська, українська, чеська, польська, сербська, інші народності – всі одного слов’янського походження”⁶⁴, що є дуже багато спільного між українцями та росіянами. Окремішність між ними виробилась внаслідок асиміляції з іншими впливами: великоруської нації з фіно-монголами; української – з кельтами. Утворення окремих народностей слов’янського походження вчений пояснює тим, що при розселенні на нових місцях слов’яни пере-

⁵⁸ *Його ж.* Критика нового наукового підручника історії України – Львів, 1935. – С. 20.

⁵⁹ *Його ж.* Додаткові лекції... – С. 68, 69.

⁶⁰ *Його ж.* Лист до редакції (З приводу “Чому це так?”) пана С. Рудницького// Воля. – Відень, 1920. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 15.

⁶¹ Там само.

⁶² *Рудницький С.* Відповідь на лист С. Шелухина// Там само. – С. 18; *Idem.* *Ukraina, Land und Volk.* – Wien, 1916. – S. 175–188.

⁶³ *Шелухин С.* Додаткові лекції... – С. 57.

⁶⁴ *Його ж.* Дві народності// ЦДАВО. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 204, 205.

мішувалися з тубільцями і народами, які потім приходили на ті ж землі, зустрічалися і вступали у зв'язки з чужоплемінними сусідами. Саме так, на думку Шелухина, утворювалися нові народності слов'янського походження “Кожен народ в ту мішанину, – пише вчений, – вступав з своєю мовою і своєю національною психологією, яка разом з його мовою, культурою і національною фізіономією входила в чужу і одбивалася на утворенні нової народності, її психології, мови, культури”⁶⁵.

Тому асиміляція різних народностей і впливи різних сил не могли дати однакових результатів навіть в аналогічних ситуаціях. Саме це й спричинилося до утворення з єдиного слов'янського кореня двох різних народностей – великоруської і української, які “розійшлися нарізно ще в доісторичні часи і шляхом довгого історичного процесу утворили з себе кожна окрему народність, як національну індивідуальність з своєю окремою мовою”⁶⁶. Головна ж причина цих відмінностей, за Шелухиним, – це саме наявність і перманентна присутність в українському антропологічному і генетичному типі кельтських рис, які внаслідок переселення і перемішування народів стали невід'ємними складовими українців як окремого етносу і членів відмінної від росіян і німців раси.

Значне місце у своїй загальноісторичній концепції Шелухин відводив ідеї федерації. На думку вченого, кожна народність як органічна частина людства потребує солідарності та кооперації з іншими народами, оскільки повна ізоляція народності і сепаратизм “зробили б її нужденною та вбогою і привели б до нищівності і духовної смерті”⁶⁷. Водночас він застерігав, що насильницьке державне сполучення чужих народностей призводить до асиміляції і денаціоналізації, “понижує духовний рівень людства і робить його калікуватим”⁶⁸. Вирішувати проблему федерації, підкреслює вчений, мають вільні народи і, для своєї власної безпеки, з народами, близькими за расовими, психічними, духовними ознаками, тому “не треба змішувати асиміляції з свобідними культурними впливами”⁶⁹.

У своїй концепції федерації Шелухин особливу увагу приділяє аналізу психології українців, росіян і поляків. Він вважає, що федерація між цими народами на сучасному етапі їхнього розвитку є передчасною, навіть шкідливою, оскільки “різниця в психології цих трьох народів творять особливості в соціальному укладі життя, у взаємовідносинах людей, у всій культурі народів”⁷⁰. Федерація між цими народами призведе лише до подальшої асиміляції та денаціоналізації, а відтак до одноманітності, штучного шаблону, нищення природних ресурсів і зубожіння України.

Спираючись на свою теорію кельтського походження Русі, вчений обґрунтовує бажаність і необхідність створення у майбутньому чорноморської адрія-

⁶⁵ Там само. – Арк. 197.

⁶⁶ Там само. – Арк. 205.

⁶⁷ Шелухин С. Національний університет // ЦДАВО. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 213.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. – Арк. 220.

⁷⁰ Шелухин С. Додаткові лекції... – С. 69.

тичної федерації для України, на противагу союзам з Росією або Польщею, які можливі лише у формі конфедерації та й то внаслідок наявності політичних, а не кровноспоріднених основ, як з народами Адріатики.

3. Німці в національно-державницькій історичній думці

До представників національно-державницького напрямку в українській історичній думці можна віднести цілу плеяду вчених, більшість з яких почала досліджувати роль Німеччини в українськомунацио- і державотворенні вже перебуваючи міжвоєнну добу в еміграції. Серед них найвідомішими були академіки ВУАН Станіслав Дністрянський і Степан Рудницький, а також соціолог та історик Ольгерд Бочковський.

Свою характеристику розвитку суспільного життя в Західній Європі С. Дністрянський подає, проводячи порівняльний аналіз з аналогічними процесами, які відбувалися в українських землях. Вчений зазначає, що в доісторичну добу розвиток суспільного життя в Україні відбувався так само, як і в Західній Європі: 1) весь суспільний лад спирався на родину, рід, плем'я; 2) вже в родовій суспільній організації вбачалися основи майбутньої державної влади; 3) кожен рід очолював князь, який обирався усіма його членами, існували також дорадчі органи та віче; 4) перехід від одного суспільного порядку до іншого заборонявся⁷¹.

Навпаки, характер української державності княжої доби, на переконання Дністрянського, певною мірою відрізнявся від державності народів Західної Європи. Після великого переселення народів всі держави Західної Європи сформувалися шляхом завоювань і мали військово-феодальний устрій. В Україні ж, як підкреслює дослідник, не було основи для утворення феодалізму на зразок західноєвропейського сеньйоро-васального типу, бо українське населення постійно проживало на своїх власних землях і не шукало нових країв. Відокремлюючи цей період української державності від західноєвропейських тогочасних аналогів, Дністрянський дає йому таку характеристику: “Княжа доба злучила князівсько-дружинний порядок з народоправством доісторичних часів. Норми державного устрою були такі: центральна влада спочивала в руках великого князя, боярської ради і віча. Крім великого (київського) князя, що вважався найстаршим між князями, були в пооодиноких “землях” або інших областях інші князі, головно з того ж самого роду, що великий князь. Між князями були такі, що піддавалися центральній владі великого князя, але були й такі, що правили своїми землями самостійно, проводили з великим князем війни і т. д.”⁷². Цю характерну особливість первісної української державності вчений визначає як патріархальний устрій. Він звертає увагу на його схожість з первісним полісним ладом старовинної Греції і відмінність від феодально-абсолютистського ладу франкського королівства, імперіалістичного ладу Візантії та деспотизму старовинних держав Сходу. Особливо багато спільних рис він вбачає в структурі української дер-

⁷¹ Дністрянський С. Загальна наука права і політики. – Прага, 1923. – С. 144–147.

⁷² Там само. – С. 148.

жави Київської Русі та провідних західноєвропейських держав тієї доби – Франції, Німеччини та Англії. Це, на думку вченого, давало підстави зарахувати Україну до європейських держав. Об'єднувало Францію, Німеччину та Англію з Україною існування локального самоврядування та суверенність самої держави, а не королівської чи князівської влади, обмеженої правними прерогативами державної структури. “Українська (Київська) Держава, – пише Дністрянський, – носить характер європейської держави, бо, по суті, її державні установи побудовані на тих самих або на подібних принципах, як установи інших держав (Німеччини, Франції, Англії. – *В. П.*), про які була згадка вище”⁷³.

Нова українська державність – козацька, яка з’явилася за часів Хмельницького, отримує від ученого в його порівняльному аналізі з західноєвропейськими державотворчими аналогами зовсім відмінну від княжої держави оцінку. Звертаючи увагу на військовий характер другої української держави XVII–XVIII ст., учений стверджує, що, на відміну від Київської держави, абсолютистської Франції, феодальної Німеччини та парламентської Англії, вона була заснована виключно для оборони від зовнішніх ворогів і тому не могла стати справжньою монархічною державою європейського типу. Протягом цього періоду свого існування козацька держава не могла позбутись тих суспільних форм, які перейшли до неї з минулих століть – традицій народоправства, виборчої системи.

Інший представник української історичної думки національно-державницького напрямку – Ольгерд Бочковський – так само, як і Дністрянський, досліджує історичні процеси націо- і державотворення в країнах Західної Європи у порівнянні з аналогічними процесами в країнах Східної Європи, зокрема в Україні.

Простежуючи слідом за німецькими вченими Г. Гегелем і Ф. Енгельсом відмінності між історичними і неісторичними народами у процесі формування нації, О. Бочковський особливо увагу звертає в цьому феномені на роль органічних та механічних чинників. Процес творення державних націй вчений називає механічним з огляду на формування цих націй саме державою. До такого типу держав-націй він відносить Францію, Англію, Іспанію, Росію. Оскільки в цих державах нація вступила на арену історії набагато пізніше, ніж держава, вона і не могла там постати ані в атмосфері суспільного атомізму старих часів, ані в добу середньовічного феодалізму⁷⁴.

Цим державам у позитивному для України сенсі Бочковський протиставляє органічний шлях постання націй, де, на думку Бочковського зразком виступають Німеччина й Італія. Тут, навпаки, нація сформувала державу. Він відзначає, що особливо в Німеччині, а також в Італії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. внаслідок суспільних змін зародилася національна філософська думка, а з нею і національна ідея. “В визвольних війнах проти наполеонівського універсалізму –

⁷³ Там само. – С. 151.

⁷⁴ Бочковський О. Борьба народов за национальное освобождение. – Подбрани, 1932. – С. 10.

пише дослідник, – сформувалася і зміцніла національна ідея, яка все більше поширювалася і втягувала до сфери свого впливу ті чи інші етнічні групи і класи”⁷⁵.

Наступним етапом після зародження і зміцнення національної ідеї в Німеччині й Італії стала європейська революція, яка розпочалася 1848 р. у Франції і мала відгомін по всій Європі. “Доба 1848–1871 років – це час реконструкції політичної карти Європи в дусі національних засад. Скрізь серед поневолених народів лунало тоді революційне гасло волі та об’єднання. Змагаючись під цим прапором, Італія і Німеччина перемогли свій споконвічний партикуляризм і здобули державну самостійність”⁷⁶. Такий німецький шлях – філософія, національна ідея і, зрештою, революція, яка закріплює, поширює і втягує до сфери свого впливу всі інші етнічні групи і класи, – вчений вважає найоптимальнішим і для України.

Разом з тим він застерігає і від негативних явищ, які можуть виникнути, якщо Україна піде у своєму націо- і державотворенні органічним німецько-італійським шляхом. Першим з таких явищ він називає політику щодо національних церков у такій новітній органічній національній державі. Зокрема, він наводить приклад Пруссії, а також Угорщини, що у своїй імперській національній політиці висували, за Бочковським, тези такого порядку: коли нація не в змозі витворити однієї держави, то держава може і має виплекати зі свого населення одну націю. “На цей шлях, – підкреслює вчений, – стали передвоєнна Угорщина і Пруссія, сподіваючись примусовою асиміляцією перша мадяризувати, а друга – згерманізувати національно церкви. Та виявилось, однак, що це завдання – в добу загальнонаціонального ренесансу – перевищує сили держави. Засимілювати новочасні нації масово не може навіть найбрутальніший утиск”⁷⁷.

Друге з імовірних негативних явищ, які може спричинити шлях України в своєму націо- і державотворенні за німецьким аналогом, – це необхідність проводити певну політику щодо національних меншин взагалі. Вважаючи питання існування національних меншин найскладнішою справою, яка постане перед Україною на шляху до заснування власної держави, Бочковський розрізняє в цьому аспекті три основні типи існування національних меншин: 1) цілий народ перебуває у межах однієї держави (лужицькі серби в Німеччині, бретонці у Франції, кінтри в Англії); 2) поневолений народ поділений між двома або кількома державами (каталонці, баски, курди, до недавнього часу українці, поділені між Росією та Австро-Угорщиною); 3) національна меншість є частиною народу, що має свою державу за кордоном (німці, поляки, мадяри)⁷⁸. “Зрештою, – зазначає дослідник, – українці й особливо німці є прикладом політично найбільш пошматованих народів з найбільшим числом меншин в інших державах: майже 12 млн. нараховує у державах перша і 8,5 млн. – друга, розпорошена в 10 чужих

⁷⁵ Його ж. Пробудження відродження і самоозначення народу. – Подєбради, 1931. – С. 2, 3.

⁷⁶ Його ж. Вступ до націології – К., 1998. – С. 87–88.

⁷⁷ Там само. – С. 89.

⁷⁸ Бочковський О. Життя нації. – Львів, 1939. – С. 21.

держав, але маючи три свої держави. Звісно, становище меншин кожного з цих типів неоднакове, а найгірше – першого з них, куди краще – останнього”⁷⁹. Для ілюстрації свого твердження Бочковський порівнює становище німців і українців у новоствореній по війні державі Чехо-Словаччина. Він відзначає, що українці Підкарпаття мають у Чехо-Словаччині забезпечену територіальну автономію, але мусять боротися за визнання своєї рідної мови і навіть національного імені, в той час як німці Богемії і Моравії з культурного боку мають у цій державі все, окрім формальної автономії⁸⁰.

З цього аналізу Бочковський робить висновок, що Україні в національному і державному будівництві для уникнення колізій з національними меншинами слід іти органічним, уторованим німцями та італійцями, а не механічним іспанським, французьким чи російським шляхом, але в питанні з національними меншинами взяти за взірці модерні держави, такі як Чехо-Словаччина чи Фінляндія, а не неофеодальні, до яких він відносить Німеччину та Італію. Неофеодальні держави, у яких залишилися традиційні класи з їх вищою і старшою культурою матимуть право на свій шлях вирішення національного й державного питання і, відповідно, національних меншин. “Практика Пруссії, Угорщини і Туреччини довела, – пише вчений, – що й brutальне насильство неспроможне зломити живе протистояння іноземців. У справах меншин вирішальним контрагентом є держава. Він неї головним чином залежить етнополітична практика. Модерна і культурна держава краще дає собі раду з меншинами (Фінляндія, Чехо-Словаччина, Естонія, Латвія), ніж неофеодальній колеги (Німеччина, Італія, Югославія, Польща)”⁸¹.

Тому саме модерні нації, в яких традиційні класи вже декласовані або знищені та як націо- і державотворчий чинник не фігурують, зуміють, за Бочковським, вирішити питання національних меншин без неминучого протистояння, господарським шляхом на кшталт політичної програми “масариківського реалізму”⁸². Припускаючи можливість для українців розпочати процес націо- і державотворення німецьким шляхом, Бочковський радить завершити цей процес, ідучи неоорганічним шляхом модерних народів, які розпочали органічний шлях, як і німці та італійці, з нації, але завершили його економічною господарською фазою національного відродження “Економічна фаза, – завершує свій аналіз дослідник, – у національним відродженні є тому однією з найголовніших. Щойно вона коронує і довершує його змагання за культурне самовизначення та політичну незалежність. Власне у цій фазі поневолений народ самоозначається під соціальним оглядом, викінчуючи процес свого суспільного перетворення у модерну націю... Відтак господарська ця фаза є добою боротьби за повернення винародовленого міста; цей процес, що так успішно пройшов у Чехії,

⁷⁹ Його ж. Вступ до націології – С. 94–95.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само. – С. 96.

⁸² Див. про цю програму. Бочковський О. До характеристик методик техніки чеського національного відродження // *Визволення* – Відень; Прага, 1923. – Ч. 2. – С. 15–22; його ж. У справі методик національно-визвольної боротьби // Там само. – Ч. 1. – С. 4–7.

Фінляндії, Латвії, Естонії т. д., вимагає вже фахових і спеціально кваліфікованих сил поневоленого народу”⁸³.

Таким чином, за Бочковським українська нація, як і чехи, естонці, латиші, фіни та інші нації, які досягли успіху й отримали в результаті втілення своїх жадань власну національну державу, лише на початковому етапі свого націотворення має йти шляхом німецьким. Досягнувши своєї мети – побудови національної держави органічним, націотворчим шляхом, подальшу розбудову держави, при знешкодженні на першому етапі залишків феодальних класів, слід проводити вже не німецьким шляхом, а шляхом зазначених дослідником модерних націй за програмою “масариківського реалізму”.

* * *

Відповідаючи на питання, поставлені на початку статті, розпочнемо розумування з народників і націонал-державників, оскільки ці напрямки, як засвідчив аналіз, є в контексті розкриття теми дослідження багато в чому спорідненими.

На думку народників, завжди існувала певна духовна єдність між обома народами – українським і німецьким. Ця єдність ґрунтувалася на тому факті, що обидва народи належали до західноєвропейського або загалом до європейського кола. Психологічні характеристики українців так само, за народниками, наближають їх до західноєвропейської культури, особливо до германської, а також і до романської. За антропологічним виміром, на переконання народників, представники української нації належать до іншої слов’янської раси, аніж росіяни і поляки. Вони є представниками того ж антропологічного типу, що й інші південні й західні слов’яни, на території яких здавна й постійно проживали і представники германських народів, виробляючи асиміляційно спільний антропологічний тип.

Народники зазначали, що Галичина увійшла в коло західноєвропейського зокрема німецького життя, повністю, а Наддніпрянська Україна – значною мірою. Тут особливе значення в поширенні німецьких впливів на українське духовне життя народники відводили німецькій науці та ідеології, на ґрунті якої українська наука та ідеологія XVIII–XIX ст. і сформувалися. До кінця ж періоду Гетьманщини вся українська культура XVII–XVIII ст., на переконання народників, була пов’язана із західними впливами, головним чином – німецькими, що сприймалися безпосередньо і через посередництво Польщі.

Народники вважали, що українці зможуть самі стати нацією і звільнитися від примусової російської залежності, якщо запозичать у німців теоретичну школу, а в американців – практичну. Оскільки ізоляція українців внаслідок континентального положення України є неможливою, майбутнє націо- і державотворення має спиратися на їхні духовні і кровноспоріднені зв’язки з народами Адріатики, на протипагу союзам з Росією і Польщею, які є, на думку народників, вкрай небажаними.

Націонал-державники, на відміну від народників, розглядали німецьку проблему окремо від вирішення питання всієї української національної іден-

тифікації, лише стосовно княжої доби. Вони вважали, що в Україні не було феодалізму подібного до західноєвропейського – сеньйоро-васального типу, а існували свої власні автохтонні варіанти державного устрою на чолі з князем, боярами, радою і вічем. Цей устрій був близький за своєю формою і змістом до полісного ладу стародавньої Греції і тому віддалений як від феодальних устроїв Західної Європи, з одного боку, так і від Візантії і орієнтальних держав, з другого. Якщо княжа Україна і західноєвропейські королівстваналежали до двох різних типів середньовічних монархій, держава козацька, на думку націонал-державників, взагалі не могла стати справжньою монархічною державою європейського типу внаслідок свого оборонного характеру, традицій народоправства та виборчої системи. Тому на думку націонал-державників, українська нація, якщо вона хоче отримати власну державу на середньовічному монархічному тлі, має постати на власному корінні, поза залежністю від якихось інших впливів, хоча б і німецьких. Якщо ж вона будуватиме цю державу на модерному національному ґрунті, то, на переконання істориків і політологів національно-державницького напрямку, має формуватися, перебуваючи в органічному взаємозв'язку з німецьким світом.

Націонал-державники знаходили відображення впливів німецького світу на українській у їхньому спільному походженні і в суті державотворення для України, з одного боку, і Західної Європи, з другого. Вони вбачали багато спільних рис у структурі управління княжої держави Київська Русь і провідних тогочасних західноєвропейських держав – Німеччини, Франції, Англії. Ці спільні риси вироблялися через взаємопроникнення еліт і вищих культур. Тут Німеччина та Україну об'єднувало існування локального врядування і суверенність самої держави, а не королівської чи князівської влади, а також наявне в обох державних утвореннях обмеження влади володаря правними prerogative державної структури. Остання риса, підкреслювали націонал-державники, була притаманна європейським країнам взагалі і насамперед Німеччині й була привнесена через спільні контакти до Київської і Галицько-Володимирської середньовічних держав.

Націонал-державники вважали, що Україна ніколи не зможе сформувати націю, а за нею і державу, якщо піде не притаманним їй за природою націотворення механічним зразком формування нації державою, за яким сформувалися держави в Англії, Франції, Іспанії і Росії. Навпаки, саме органічний шлях – де сформована нація сама і творить державу – втворюваний Німеччиною та Італією, є природним і для України. Націонал-державники, на відміну від народників, які наполягали на використанні німецької теоретичної й американської практичної допомоги, висували на перший план німецький, а також італійський зразок державотворення саме нацією, за яким пішли і чехи.

Українські консерватори, як і народники та націонал-державники, відзначали позитивну роль німецького досвіду для українського державотворення та спільні моменти в українсько-німецькій історії як скріплююче тло для подальших дружніх відносин між обома народами. Разом з тим, на відміну від народників і націонал-державників, консерватори різко засуджували німецьку індоктринізацію науки політикою, яка веде свій початок ще від Гегеля й інших німецьких

романтиків. Негативним вважали вони також приклад, продемонстрований народниками, які будували програму державотворення на німецькій національній ідеології, а не на багатих традиціях власної історії. Суттєвою відмінністю між поглядами народників і націонал-державників, з одного боку та консерваторів з другого, стало те, що перші майже завжди абсолютизували німецький досвід і приклад як зразковий для українців, натомість останні завжди віддавали перевагу вивченню німецького, англійського та французького досвідів націо- та державотворення, не преферуючи жодного з них, а шукаючи позитиву кожному. У німецькому досвіді консерватори підкреслювали відпорну силу старої пруської військової аристократії, спрямовану проти ліберальної буржуазії, використання досвіду старого державного апарату революціонерами і, особливо, чітке відокремлення, яке веде свій початок від середньовічної боротьби пап з імператорами, військової справи від релігії і науки та науки від релігії. Саме Німеччина, на їхню думку, являла собою взірцевий приклад сепаратного існування всіх цих трьох сфер.

Взагалі ідея спроможності українців самим стати модерною державною нацією, яка б будувалась на вищих традиціях державотворення XIX–XX ст. (національна філософська думка плюс національна ідея, а за ними революція й створення держави), без західної, особливо німецької допомоги й німецьких зразків націо- і державотворення, не існувала ані в українських народників, ані в націонал-державників. Народники радили прямо використовувати німецький досвід. Натомість націонал-державники розробили двохетапну програму, за якою українська нація лише на першому етапі має йти за німецьким зразком – до відходу з політичної арени залишків військово-феодальних класів. Після цього має наступити другий етап – втілення програми “масариківського реалізму” – завершення національного й державного будівництва економічною господарською фазою національного відродження за зразком модерних націй.

Українські ж консерватори вірили в те, що всі мешканці України спроможуться самі стати державною нацією, але лише в тому разі, якщо не підуть шляхом західних демократій республіканського типу, а пройдуть обов’язковий для всіх міцних державних націй, серед яких на першому місці вони називали Німеччину, Францію і Великобританію, етап монархічного державного ладу.